

خنده‌ی پنهان

مطالعه‌ای در باب تأثیر متقابل زمینه‌های فکری مشروطه و نمایش غربی در ایران

غلامحسین دولت آبادی

نشر گنجینه

۱۶۱۵۷۴۵

www.ketab.ir

سرشناسه: دولت آبادی، غلامحسین، ۱۳۵۸ -
 عنوان و نام پدیدآور: خنده‌ی پنهان: مطالعه‌ای در باب تأثیر متقابل زمینه‌های فکری مشروطه و نمایش غربی در ایران / غلامحسین دولت آبادی.
 مشخصات نشر: تهران: انتشارات یکشنبه، ۱۳۹۷.
 مشخصات ظاهری: ۱۲۳ ص.
 عنوان دیگر: مطالعه‌ای در باب تأثیر متقابل زمینه‌های فکری مشروطه و نمایش غربی در ایران.
 موضوع: نمایش‌نامه فارسی - ایران - قرن ۱۳ ق. - تاریخ و نقد
 موضوع: نمایش - ایران - تاریخ - مشروطه، ۱۳۲۴ - ۱۳۲۷ ق.
 رده‌بندی کنگره: PIR۳۸۴۵/د۹ج۹۱۳۹۷
 رده‌بندی دیویی: ۸۷۲/۵۰۹
 شماره کتابشناسی ملی: ۵۲۵۶۸۴۴

...

غلامحسین دولت آبادی
خنده‌ی پنهان: مطالعه‌ای در باب تأثیر متقابل زمینه‌های فکری مشروطه و نمایش غربی در ایران

...

ویراستار: محاز ابراهیم‌پور
 امور پیش از چاپ: نشر یکشنبه
 امور چاپ: هنگام
 تیراژ: ۲۵۰ نسخه
 نوبت چاپ: اول
 قیمت: ۱۸۵۰۰ تومان
 شابک: ۷-۶-۸۹۸۲۰-۶۰۰-۷۸

...

www.sundaypub.ir

sundaypub

t.me/sundaypub

نشر یکشنبه

© حق انتشار برای انتشارات یکشنبه محفوظ است.

فقط ار جاع با ذکر منبع مجاز است و هر گونه کپی برداری به هر شکل از این کتاب امری غیر اخلاقی و غیر قانونی محسوب شده و مشمول پیگرد قانونی است.

فهرست مطالب

۷	مقدمه
۱۰	فصل اول: چهارچوب نظری
۱۰	چرایی و اهمیت ساختارگرایی تکوینی
۱۰	ساختارگرایی تکوینی
۱۰	زندگی نامه‌ی لوسین گلدمن
۱۱	مبانی ساختارگرایی تکوینی
۱۵	رویکرد بازتاب
۱۷	رویکرد شکل‌دهی
۱۷	مفاهیم کلیدی ساختارگرایی تکوینی
۱۷	کلیت
۱۹	فاعل و موضوع شناخت
۲۰	فاعل جمعی
۲۴	جهان‌نگری
۲۵	ساختار معنادار
۲۵	همخوانی ساختارها
۲۷	آگاهی ممکن
۲۹	فصل دوم: معرفی زمینه‌های فکری مشروطه و گزارشی از نمایش غربی در ایران
۳۰	زمینه‌های فکری مشروطه
۳۱	معرفی روش پژوهش در زمینه‌های فکری مشروطه
۳۱	دلایل برگزیدن پنج روشنفکر پیش از مشروطه
۳۲	گزارشی از روند شکل‌گیری نمایش غربی در ایران
۳۵	طرح‌های شبه‌نمایشی در آثار روشنفکران مشروطه
۳۶	مبانی نظری تحلیل نمایش نامه
۳۹	معرفی متون نمایشی برگزیده و علت انتخابشان
۴۱	فصل سوم: تأثیر زمینه‌های فکری مشروطه بر شکل‌گیری نمایش کمدی غربی در ایران
۴۱	کلیت؛ ساختارشکنی و ساختاریابی در ادبیات و نمایش ایران

۴۱	 ساختارهای پیشین ادبیات و نمایش در ایران
۴۵	 ساخت‌شکنی ساختارهای پیشین و ساخت‌یابی ساختارهای پسین
۴۷	 زمینه‌های فکری مشروطه
۴۷	 زمینه‌های سیاسی
۶۳	 زمینه‌ی مذهبی
۶۹	 زمینه‌ی اقتصادی
۷۳	 زمینه‌های فرهنگی
۸۳	 جهان‌نگری موجود در زمینه‌های فکری مشروطه
۸۷	 فرایند درست‌تشریح
۸۷	 دریافت
۸۷	 نمایش‌نامه‌ی وزیرخان لنگران
۹۳	 نمایش‌نامه‌ی حکومت‌مال‌خان بر جردی
۹۸	 نمایش‌نامه‌ی طیب‌اجباری
۱۰۷	 ساختار معنادار کم‌دی غربی
۱۰۷	 تشریح و هم‌خوانی ساختارهای معنادار
۱۱۱	 فصل چهارم: تأثیر نمایش کم‌دی غربی بر مشروطه
۱۱۱	 الف - تأثیر مستقیم
۱۱۲	 ب - تأثیر غیرمستقیم
۱۱۵	 نتیجه‌گیری
۱۱۷	 منابع و مأخذ
۱۲۱	 نام‌ها

مقدمه

مواجهه‌ی همه‌جانبه با غرب را می‌توان مهم‌ترین و بزرگ‌ترین چالش ایران در چند قرن اخیر دانست. در دوره‌ی قاجار به واسطه‌ی ورود اندیشه‌ی تجدد، زندگی ایرانیان در همه‌ی ابعاد دستخوش دگرگونی شد و تغییرات گسترده‌ای در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، دینی، اقتصادی و فرهنگی به وقوع پیوست. در این دوره اندیشه‌ی ایرانی در برخورد با اندیشه‌های غرب، جدد دچار گسست معرفتی شد و چالش عمیقی میان سنت و تجدد درگرفت که تاکنون نیز ادامه داشته است. تجدد خود را در قالب پدیده‌هایی نوین عرضه کرد. یکی از این پدیده‌ها نمایش غربی بود که در طول چند دهه به تدریج در ایران رواج گرفت. نمایش غربی زودتر از سایر فرم‌های نوین ادبی و هنری مانند رمان و داستان کوتاه که کمی بعدتر در ایران رایج شدند، حوزه‌ی هنری و فکری ایرانیان راه پیدا کرد. این فرم نوین تا زمان مشروطیت عمده‌تأثیر فضای فکری نخستین و اتصال به دکان جریان داشت و کمتر با توده‌ی مردم در ارتباط بود.

در زمینه‌ی تاریخ نمایش غربی در ایران پژوهش‌های گوناگونی صورت گرفته است. در ابتدا ما با تک‌نگاری‌هایی مواجه بودیم که به صورت مقاله در مجلات یا سالنامه‌ها منتشر می‌شد؛ مانند مقاله‌ی بلند سرگذشت تئاتر ایران که توسط غلامعلی فکری در سال‌های آغازین این قرن به نگارش درمی‌آمد و در سالنامه‌ی پارس منتشر شد. در دهه‌ی سی شمسی نخستین پژوهش‌ها در زمینه‌ی نمایش ایران صورت گرفت، روندی که تاکنون نیز ادامه یافته است. در دهه‌ی سی شمسی ابوالقاسم جلی عطایی، تألیف کتاب بنیاد نمایش در ایران نخستین گام را برداشت. در سال‌های میانی دهه‌ی چهل زنده‌یاد ایرج زهری، مصطفی و پیوسته‌ای در مجله‌ی تماشا به رشته‌ی تحریر درآورد. سپس یحیی آریان‌پور در کتاب از صبا تا نیا که در سال ۱۳۵۰ برای نخستین بار منتشر شد بخش‌هایی را به نمایش اختصاص داد که تا سال‌های سال از مهم‌ترین منابع به‌شمار می‌آید.

با انتشار کتاب ادبیات نمایشی در ایران اثر جمشید ملک‌پور در سال ۱۳۶۳ پژوهش‌های تاریخی نمایش غربی در ایران وارد مرحله‌ی تازه‌تر و گسترده‌تر می‌شود. او در سه مجلد مفصلاً به تاریخ نمایش معاصر ایران البته با تکیه بر ادبیات نمایشی می‌پردازد. از ویژگی‌های این اثر جامع بودن آن نسبت به پژوهش‌های پیشین است اما این پژوهش بیشتر جنبه‌ی توصیفی دارد و فاقد نگرش تحلیلی به شکل‌گیری نمایش غربی در ایران است. در سال ۱۳۷۰ کتاب پژوهشی در تاریخ تئاتر ایران از مصطفی اسکویی در مسکو منتشر می‌شود. این کتاب از سایر کتاب‌های نام برده ارزش پژوهشی کمتری دارد چراکه مؤلف با نگاه یک‌جانبه و غیرعلمی دست به تاریخ‌نگاری نمایش ایران زده است و بسیاری از همان‌اندک تحلیل‌ها، سطحی و شتاب‌زده است. کتاب نمایش دوره‌ی قاجار نوشته‌ی دکتر یعقوب آژند (۱۳۹۵)، صرفاً یک تاریخ‌نگاری توصیفی است و تکرار، جمع‌بندی و تدوین مجدد تحقیقات و کتب پیشین است. نکته این‌جاست اگر پژوهشگر به پژوهش توصیفی بسنده می‌کند دست‌کم باید پژوهش او حاوی اسناد جدید، نکته‌های پنهان و کشفیات تاریخی تازه‌ای باشد که این پژوهش چنین نیست.

مایل بکتاش از دیگر پژوهشگرانی بود که در حد فاصل سال‌های ۴۷ تا ۵۷ به پژوهش درباره‌ی تاریخ نمایش ایران پرداخت. او با پژوهش‌های ریشه‌ای و جامعه‌شناسانه و با ارائه‌ی اسناد معتبر، تحولی جدی در تاریخ‌نگاری نمایش غربی و سنتی ایران ایجاد کرد. مقالات او عمدتاً به صورت مقاله در فصل‌نامه‌ی تئاتر، مجله‌ی فردوسی و مجله‌ی بامشاد منتشر می‌شد.

اما در زمینه‌ی مطالعات دانشگاهی چندین پایان‌نامه در مقاطع مختلف دانشگاهی با موضوعاتی مرتبط به رشته‌ی تحریر درآمده است؛ پایان‌نامه‌ی کارشناسی رامین قالچاچی با عنوان «پیشگامان درام‌نویسی ایران (۱۳۷۶ ش.)»، پایان‌نامه‌ی کارشناسی حمید امجد با عنوان «نخستین نمایش‌نامه‌های ایرانی به‌عنوان آغازگر دوران جدید ادبی (۱۳۷۳ ش.)»، پایان‌نامه‌ی کارشناسی لیلا جواهری با عنوان «نمایش‌نامه‌نویسی ایران از آغاز تا امروز (۱۳۸۰ ش.)»، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد حسن حسینی‌کلجاهی با عنوان «تحول تئاتر از دوره‌ی قاجاریه به بعد (۱۳۸۳ ش.)»، پایان‌نامه‌ی «رشنای وحیده صدیقی‌سراب با عنوان شروع و شکل‌گیری تئاتر در ایران (۱۳۷۸ ش.)». رساله‌های فوق‌العاده، بی‌نیفی هستند و کمتر جنبه‌ی تحلیلی دارند. اما در این میان رساله‌ی حمید امجد که به صورت کتابی نیز با نام «تئاتر قرن سیزدهم» منتشر شده است از بُعد فنی به آثار پیشگامان نمایش‌نامه‌نویسی در ایران می‌پردازد. در این پژوهش، بررسی درباره‌ی تأسیس نمایش غربی در ایران وجود ندارد.

رساله‌ی دیگر رساله‌ی کارشناسی ارشد نوشته‌ی خشایار مصطفوی است که به صورت کتابی به‌عنوان زایش درام ایرانی (۱۳۹۰) منتشر شد. در این اثر هم به علت شکل‌گیری نمایش غربی در ایران پرداخته نشده و صرفاً ویژگی‌های آثار میرزا آقا تبریزی برسمرده شده است.

از میان تمامی پژوهش‌های معرفی‌شده در بالا، مقالات بکتاش را می‌توان به‌عنوان پژوهش‌هایی ارزنده به شمار آورد که پس از سال‌ها هنوز تازگی خود را حفظ کرده‌اند و به دلیل نگرش جامعه‌شناختی و تاریخی نگارنده‌ی آن‌ها، می‌توان این آثار را سرآغاز راهی دانست که نگارنده‌ی این رساله در کار امتداد دادن به آن است. آنچه پژوهش‌های بکتاش را از سایرین متمایز می‌کند، نگرش تاریخی، جامعه‌شناختی، نگرش در زمانی و موشکافانه‌ی اوست. بکتاش می‌کوشد ریشه و کُنه موضوع تحقیق را بکاود و در این راه از هیچ منبع مکتوبی چشم‌پوشی نمی‌کند. او نسخه‌های خطی و منابع کمیاب و نایاب را برای مستند کردن نظریاتش شاهد می‌آورد. در واقع او موضوع تحقیق را در ارتباط ارگانیک با تمامی منابع مستقیم و غیرمستقیم قرار می‌دهد. نکته‌ی دیگر در مقالات بکتاش توجه به «سیر تحول» است. یعنی وی بر آن است تا سیر تحول، انتقال و تبدیل دوره‌ی و یا پدیده‌ای را به دوره یا پدیده‌ی دیگر نشان دهد.

پژوهش‌های نام برده عمدتاً به نحوی ورود نمایش غربی، عوامل تأثیرگذار بر آن و کارکردهای آن پرداخته‌اند و تأسیس نمایش غربی را در ایران امری بدیهی و گویی از پیش اثبات‌شده تلقی کرده‌اند. مهم‌ترین ضعف این پژوهش‌ها به غیر از انکای صرف به جنبه‌ی توصیفی، فقدان نگرش تحلیلی، چهارچوب نظری و روش پژوهش است. این پژوهش‌ها عموماً از طرح پرسش‌هایی اساسی مانند «چرا در برهه‌ی زمانی خاص یعنی دوره‌ی پیش از مشروطه، نمایش و نمایش‌نامه‌ی غربی در ایران مطرح می‌شود و عده‌ای سودای پرداختن به آن را پیدا می‌کنند؟ اصولاً چه ارتباطی میان زمینه‌های سیاسی، دینی، فرهنگی و اقتصادی دوره‌ی پیش از مشروطه با پیدایش نمایش غربی در ایران وجود دارد؟ آیا می‌توان پیدایی پدیده‌ای جدید را به صورت انتزاعی و فارغ از جنبه‌های

جامعه‌شناختی و تاریخی‌اش مورد بررسی قرار داد یا پیدایی آن را به تمایلات فردی شخص یا اشخاصی مانند ناصرالدین‌شاه تنزل داد؟» غافل هستند.

به این ترتیب می‌توان گفت بعد از گذشت بیش از صد سال از ورود نمایش غربی به ایران با وجود پژوهش‌های گوناگونی صورت گرفته هنوز هم چرایی تأسیس این فرم هنری نوین در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. با درک این کاستی پژوهش حاضر بر آن است به این مهم بپردازد. این پژوهش قصد دارد که به دو پرسش بنیادین پاسخ دهد:

۱) چگونه زمینه‌های فکری مشروطه باعث تأسیس نمایش کمدی غربی به‌عنوان یک فرم جدید در ایران

شدند؟

۲) چگونه و به چه میزان نمایش غربی این دوره بر گسترش زمینه‌های فکری مشروطه تأثیر گذاشت؟

پیش‌فرض اول این پژوهش این است که به وجود آمدن نمایش غربی در ایران تحت تأثیر شرایط سیاسی و اجتماعی دوره‌ی قاجار است. یعنی نمایش غربی به‌عنوان یک پدیده‌ی تاریخی در یک زمینه‌ی جامعه‌شناختی و در تعامل با امر سیاسی شکل گرفته است. پیش‌فرض دوم نیز این است که نمایش غربی که در بزنگاه مهمی از تاریخ جدید ایران به وجود آمده هم‌زمان با تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر خود را منعکس می‌کند و ضمن بازتاب شرایط موجود نمایشگر آمال و آرزوی تحول‌خواهان ایرانی است.

با اتخاذ چنین پیش‌فرضی و با توجه به بضای که هنر نمایش در زمینه‌ی مباحث نظری دارد ضروری می‌نمود که از علوم انسانی و به‌خصوص جامعه‌شناسی و تاریخ کمک گرفت. از این رو روش ساختارگرایی تکوینی لوسین گلدمن به عنوان چهارچوب نظری در نظر گرفته شد که هم جنبه‌ی تاریخی و هم جنبه‌ی جامعه‌شناختی را دربرگیرد.

این پژوهش دارای ۴ فصل است. در فصل اول چهارچوب نظری پژوهش به تفصیل شرح داده خواهد شد. فصل دوم به روش پژوهش می‌پردازد. فصل سوم تأثیر زمینه‌های فکری مشروطه در شکل‌گیری نمایش غربی و ژانر غالب آن یعنی کمدی را مورد بررسی قرار می‌دهد و در فصل چهارم تأثیر کمدی غربی را بر مشروطه مورد ارزیابی قرار می‌دهد.

در پایان این مقدمه جا دارد مراتب قدردانی عمیق خود را از همراهی و هم‌قدمی و محبت و عنایت جناب آقای دکتر حسنعلی پورمند، جناب آقای دکتر رضا افهمی، سرکار خانم دکتر فاطمه جان‌احمد، جناب آقای دکتر مهدی کشاورزافشار که در طول به ثمر رسیدن این پژوهش مرا یاری کردند ابراز دارم. ضمناً از جناب آقای دکتر مهدی حامد سقاییان، جناب آقای دکتر فرشاد فرشته‌حکمت و جناب آقای دکتر اسماعیل شفیعی به خاطر نکته‌سنجی و اشارات سازنده‌شان کمال تشکر را دارم.

در راه به ثمر رسیدن این پژوهش چون دیگر مراحل علمی و عملی زندگی‌ام، همواره الطاف دوست، همراه و استاد عزیزم جناب آقای نصرالله قادری شامل حالم شد. لذا صمیمانه دست ایشان را می‌فشارم.

ضمناً از سرکار خانم الناز اسماعیل‌پور دانشجوی کوشای هنرهای نمایشی که در دقایق به ثمر رسیدن این رساله همواره حضوری بی‌دریغ داشتند تشکر می‌نمایم.